

ತಲುಪಿಸೋಣ' ಎಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಟ ಗಾಂಧಿ ಮನೆಗೆ ಬಂದರು. ಆತಂಕದಿಂದ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ತಾಯಿಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಹೇಳಿದರು. ತನ್ನ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ತಾಯಿ ಪುತಳಿಬಾಯಿ ಹೇಳಿದರು; 'ನೋಡು ಮೋಹನ. ಅವ್ವ ಏನಾದ್ರೂ ಮಾಡ್ಕೊಳ್ಳಲಿ. ನೀನು ಲಂಡನ್‌ಗೆ ಹೋಗಿ, ಓದಿ, ದೊಡ್ಡ ಮನುಷ್ಯ ಆಗು. ನಾನಿದ್ದೀನಿ.'

ಗಾಂಧಿ ಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಳಿಗೆ ಬಂದರು. ಹೇಗೆ ಮಾತು ಆರಂಭಿಸುವುದೆಂದು ಯೋಚಿಸುತ್ತ ಕ್ಷಣಕಾಲ ಕೂತರು. ಕಸ್ತೂರ್‌ಗೆ ಏನೊ ಆಗಬಾರದ್ದು ಆಗಿರಬಹುದೆ ಅನ್ನಿಸಿ 'ಏನಾಯ್ತು?' ಎಂದು ಕೇಳಿದರು.

'ನನ್ನನ್ನ ಜಾತಿಯಿಂದ ಹೊರಗಾಕ್ತಾರಂತೆ.'

ಕಸ್ತೂರ್ ಕ್ಷಣಕಾಲ ಕಂಗಾಲಾದಂತೆ ಕಂಡರು; ಆನಂತರ 'ಯಾರು? ಯಾಕೆ?' ಎಂದು ಕೇಳಿದರು.

'ನಮ್ ಜಾತಿ ಪ್ರಮುಖರು; ಪಂಡಿತರು; ನಾನು ಲಂಡನ್‌ಗೆ ಹೋಗ್ತೀನಲ್ಲ? ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾಡೋದು, ಅಂದರೆ ಒಂದರ್ಧದಲ್ಲಿದೆ ವಿದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗೋದು, ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಮ್ಮತ ಅಲ್ಲಂತೆ.'

'ನೀವ್ ಏನ್ ಹೇಳಿದ್ದಿ.'

'ನೀವ್ ಏನಾದ್ರೂ ಮಾಡ್ಕೊಳ್ಳಿ ನಾನ್ ಹೋಗೋದು ಖಂಡಿತ ಅಂದೆ. ಆದ್ರೆ ಅವರು ನಿನ್ನನ್ನ, ಈ ಮಗೂನ ಕೂಡ ಜಾತಿಭ್ರಷ್ಟ ಮಾಡ್ಕೊಂಡಂತೆ, ಮಗೂನೂ ಬಿಡದೆ ಇರೊ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಸಂಕಟ ತಂತು ನನಗೆ?'

ಕಸ್ತೂರ್ ಒಂದು ಕ್ಷಣ ಒಳಗೇ ನರಳಿದರು. ಮಗುವಿನ ಮುಖ ನೋಡಿದರು. ಜಾತಿ, ಧರ್ಮ, ಏನೊಂದು ಅರಿವಿಲ್ಲದ ಹಸುಗೂಸು ನಸುನಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾವರಿಸಿಕೊಂಡ ಕಸ್ತೂರ್ ಗಾಂಧಿಗೆ ಹೇಳಿದರು:

'ನಾನು ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥಳೇ ನಿಜ. ಆದ್ರೆ ಇಂಥ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆಲ್ಲ ಸೊಪ್ ಹಾಕಲ್ಲ.'

ಗಾಂಧಿ ಬೆರಗಾಗಿ ನೋಡಿದರು.

'ಹೌದು, ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಡಬೇಡಿ.'

ಕಸ್ತೂರ್ ದೃಢವಾಗಿ ಹೇಳಿದರು. ಗಾಂಧಿಗೆ ಕಣ್ಣುಂಟಿ ಬಂತು. ಭಾವನೆಗಳು ಮಾತಾಗದೆ ಕಣ್ಣಾಗಿದ್ದವು. ಮಗುವಿನ ಹತ್ತಿರ ಬಂದು ಕನ್ನೆ ಸವರಿದರು. ಮಗು ಪುಳಕಗೊಂಡಂತೆ ಪ್ರಸನ್ನವಾಯಿತು.

'ಇನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಣ ಜೋಡಿಸ್ತೇಕು. ಅದೊಂದಾದ್ರೆ ಎಲ್ಲಾ ಅಡ್ಡಿ ಆತಂಕ ನಿವಾರಣೆ ಆದಂಗೆ' ಎಂದರು ಗಾಂಧಿ.

'ಎಷ್ಟು ಹಣ ಹೊಂದಿಸಬೇಕು?' - ಕೇಳಿದರು ಕಸ್ತೂರ್.

'ಹದಿಮೂರು ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿಯಾದ್ರೂ ಬೇಕು.'

ಕಸ್ತೂರ್ ಯೋಚಿಸಿದರು. ಏನೋ ಹೊಳೆಯಿತು. ಸೀದಾ ಸಂದೂಕದ ಬಳಿಗೆ ಹೋದರು. ತಮ್ಮ ಸೊಂಟದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೀಗದ ಕೈಯಿಂದ ಪುಟ್ಟ ಬಾಗಿಲು ತೆಗೆದರು. ಅದರೊಳಗೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಎಲ್ಲಾ ಒಡವೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಗಾಂಧಿ ಕುತೂಹಲದಿಂದ

ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಸ್ತೂರ್, ಅಷ್ಟೂ ಒಡವೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ಬಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿಹಾಕಿ ಸುತ್ತಿ, ಗಾಂಧಿ ಮುಂದೆ ಹಿಡಿದು 'ತಗೊಳ್ಳಿ' ಎಂದರು.

'ಕಸ್ತೂರ್... ಇವು... ಇವು...'

'ಇವು ನನ್ನ ಮದುವೆ ಒಡವೆಗಳು, ನೀವ್ ತಗೊಳ್ಳಿ. ಅತ್ತೇಗೂ ಹೇಳಿ. ಇವನ್ನ ಮಾರಿ ಅಥವಾ ಅಡ ಇಡಿ. ಬಂದ್ ದುಡ್ಡನಲ್ಲಿ ಓದೋಕ್ ಹೋಗಿ.'

'ಅಲ್ಲ ಕಸ್ತೂರ್... ಮತ್ತೆ...' ಗಾಂಧಿ ಏನೋ ಹೇಳಲು ಹೋದರು.

ಕಸ್ತೂರ್ ನಡುವೆಯೇ ತಡೆದು ಹೇಳಿದರು:

'ಮತ್ತೆ ಮಾತ್ ಬೇಡ. ನಾನು ಮನಸಾರೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದೀನಿ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತೀರ್ಪು ನನ್ನದು. ನಿಮ್ಮದಲ್ಲ.'

ಗಾಂಧಿಗೆ ಮಾತು ಹೊರಡಲಿಲ್ಲ.

ಮಾತೆಲ್ಲ ಮನಸ್ಸಾಗಿ ಹೋಗಿತ್ತು.

ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಶ್ರದ್ಧಾಂಜಲಿಯಾಗಿತ್ತು!

ಮಗು ಮಂದಾರಸ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು!

***

ಸಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದ ಹೊರಗೆ ಕತ್ತಲಿದ್ದರೂ ಗಾಂಧಿ ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿತ್ತು. ಆಗಾಗ್ಗೆ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ ಈ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅಂದು ಕೊಟ್ಟ 'ತೀರ್ಪು' ತನ್ನ ಲಂಡನ್ ಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಸುಗಮ ಮಾಡಿತ್ತು. ಪಂಡಿತೋಕ್ತಮರ ಎದುರು ಅಷ್ಟೇನೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರಲ್ಲದ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಬೆಳೆದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದರು. ಅದೇ ನೆನಪಿನಾಳದಲ್ಲಿ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅವರೂ ಇದ್ದಂತೆ ಕಂಡಿತು.

'ನಿನ್ನ ಸೋಲಿಲ್ಲದ ಸಹಕಾರ ಇಲ್ಲೆ ಹೋಗಿದ್ದೆ ಅವತ್ತೇ ನಾನ್ ಪಾತಾಳದಲ್ಲಿದ್ದೆ ಅಂತ ಬರೆದಿದ್ದೀನಿ ಕಸ್ತೂರ್' ಎಂದರು ಗಾಂಧಿ.

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅಲ್ಲಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಕಂಡಿತು.

'ಏನಂದಿ? ನೀವ್ ಬರೆದರೆ ಮಾತ್ರ ನಾನು ನಂಬ್ಬೇನೆ ಅಂದ್ಕೊಂಡೆ? ನೀವ್ ಹೇಗ್ ನಡ್ಕೊಂಡಿ ಅನ್ನೋದೆ ನನಗೆ ಮಾನದಂಡ. ಆದ್ರೂ ನೀವೇ ಹಾಗೆಲ್ಲ ಬರೆದ್ದೀರಿ ಅಂದ್ರೆ ಅದು ನಿಜವಾಗೂ ನಿಮ್ ಮನಸಿನ ಮಾತು ಅಂತ ನಂಗೊತ್ತು. ನಿಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನ ಮಾತು ಅಂದ್ರೆ ಖಂಡಿತ ಅದು ತೋರಿಕೆ ಭಾಷಣ ಅಲ್ಲ.'

ಗಾಂಧಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಯಿತು - ಜಿದ್ದಿಗೆ ಬಿದ್ದ ಜಗಳವಿಲ್ಲದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಸಂದಂತೆ; ತನ್ನ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಪ್ರಮಾಣ ಪತ್ರದಂತೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ, ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅವರ ಮಾತಿರಲಿ, ಮೌನವೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಸಮ್ಮತಿಯ ಲಕ್ಷಣವಲ್ಲ. ಅದು ಆಗಾಗ ಪ್ರತಿರೋಧದ ಪ್ರತೀಕ! ಅಬ್ಬಾ! ಮೌನಕ್ಕೆ ಅದೆಷ್ಟು ಮಾತಿನ ಮಜಲು!

ಕಸ್ತೂರ್ ಮಾತು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು: 'ನೀವ್ ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಹೋದ್ರೇಲೆ ನಾನು ಒಂಟಿ ಅನ್ನೋಕ್ ಶುರುವಾಯ್ತು. ಅತ್ತೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ನೋಡ್ಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಇದ್ದು. ಆದ್ರೆ ಜಗಳ ಆಡಿದ್ರೂ ಪರವಾಗಿಲ್ಲ ಗಂಡನ ಸಾಮೀಪ್ಯ ಎಷ್ಟು ಸುಂದರವಾಗಿರುತ್ತೆ ಅಂತ ಅನ್ನಿದ್ದು ನೀವು ಲಂಡನ್‌ಗೆ ಹೋದ್ಮೇಲೆ. ನೀವಾದ್ರೆ ನಿಮ್ ಭಾವನೆನೆ ಬರೆದು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ

ಅಂತ ಪಟ್ಟಿ ಏರೀರಿ! ನಾನು? ನಾನ್ ಬರೀದೆ ಇರಬಹುದು. ಆದ್ರೆ ನೀವ್ ಬರೀತಾ ಇದ್ದ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಕಾಯ್ದಿದ್ದೆ ಗೊತ್ತಾ?'

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಮೌನವಾದರು, ಮುಂದೇನೋ ಹೇಳಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ ಗಾಂಧಿಗೆ ನಿರಾಶೆಯಾಯಿತು. ಕಸ್ತೂರ್ ಆ ಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸತೊಡಗಿದ್ದರು. ಗಾಂಧಿ ಕಸ್ತೂರ್... ಕಸ್ತೂರ್... ಎಂದು ಕರೆದಾಗ ಕಣ್ಣರಳಿಸಿದರು.

'ನೀವ್ ಬರೋದೂ ಹೋಗೋದು ನಡ್ಡೇ ಇತ್ತಲ್ಲ ಅಂತ ಯೋಚಿಸಿದ್ದೆ. ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾದ್ರಿ. ಗುಜರಾತ್‌ನವರೊಬ್ಬರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕಾದಲ್ಲಿದ್ದು. ಅವ್ವ ನಿಮ್ಮನ್ ಕರೆಸ್ಕೊಂಡ್ರು. ನಾನೂ ಬರ್ರೀನಿ ಅಂದೆ. ಯಥಾ ಪ್ರಕಾರ ಬೇಡ ಅಂದ್ರಿ' ಅಂತ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಮಾತಿಗಳೆದರು.

'ಅಲ್ಲೇ ಇರೋದಾದ್ರೆ ಬಂದ್ ಕರ್ಕೊಂಡ್ ಹೋಗ್ತೀನಿ ಅಂದಿದ್ದೆ. ಬಂದೆ; ಕರ್ಕೊಂಡ್ ಹೋದೆ. ಹೌದಲ್ಲೆ?'

'ಹೌದು. ಆದ್ರೆ ಅಲ್ಲಿ ನೀವು ಹೋಗಿದ್ದು ವಕೀಲಿಗೆ ಮಾಡೋಕೆ; ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಡಿದ್ದು ಹೋರಾಟ.'

'ಅಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಇತ್ತು. ನಮ್ಮ ದೇಶದವರಿಗೆ ಕಿರುಕುಳ ಇತ್ತು. ಹಕ್ಕಿನ ಬಗ್ಗೆ ಹೋರಾಟ ಮಾಡ್ಬೇಡಿ.'

'ನಿಜ; ಜೀವ ಬೆದರಿಕೆ ಇದ್ದೂ ಹೆದರಿಲ್ಲ, ನೀವು ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿದಿ. ನನಗೋ ಮಕ್ಕಳ ಯೋಗಕ್ಷೇಮಾನು ಮುಖ್ಯ ಆಗಿತ್ತು. ನೀವು ಎರಡೇ ಮಗ ಮಣಿಲಾಲ್‌ನ ಅಲ್ಲಿಗೇ ಕರೆಸ್ಕೊಂಡಿ. ರಾಮದಾಸ ಅಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿದ. ನನಗೂ ಹೋರಾಟದ ಆಸೆ ಇತ್ತು.'

'ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನೀನೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದೆ. ಜೀವ ಬೆದರಿಕೆ ಇದ್ದಾಗ ನನಗೆ ಧೈರ್ಯ ಕೊಟ್ಟೆ. ಮಕ್ಕಳನ್ನ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡ್ಬೇಡಿ. ಪ್ಲೇಗ್ ಬಂದಾಗ ಭಾರತೀಯರಿದ್ದ ಬಡಾವಣೆಗೆ ಹೋಗಿ ಸೇವೆ ಮಾಡ್ಬೇಡಿ. ಇದೆಲ್ಲ ಕಡಿಮೆ ಕೆಲ ಅಲ್ಲ ಕಸ್ತೂರ್.'

ಕಸ್ತೂರ್ ಸುಮ್ಮನಾದರು.

ಗಾಂಧಿಗೆ ಅಚ್ಚರಿಯಾಯಿತು.

ಮಾತಿನ ಸರಪಳಿ ಕತ್ತರಿಸಿ?

ಕಸ್ತೂರ್‌ಗೆ ಕಹಿ ನೆನಪು ಬಂತೆ?

'ಯಾಕ್ ಕಸ್ತೂರ್ ಸುಮ್ಮನಾದೆ?'

'ಅಲ್ಲೂ ನೀವ್ ನಿಮ್ಮ ಹಟ ಬಿಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲವಲ್ಲ ಅಂತ ನೆನಪಿಗ ಬಂತು. ನೀವೂ ನೆನಪು ಮಾಡ್ಕೊಳ್ಳಿ. ನಾನು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸೋದು ಮೊದಮೊದಲು ನಿಮಗೆ ಇಷ್ಟ ಇರಲಿಲ್ಲ. ನನಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದಿ.'

ಈಗ ಮೌನದ ಸರದಿ ಗಾಂಧಿಯದು.

ನೆನಪು ನಿರೂಪಣೆ ವರದಿ ಕಸ್ತೂರರದು.

ಅವರು ನೇರವಾಗಿಯೇ ಹೇಳಿದರು:

'ನಾನು ಅವತ್ತು ನಿಮ್ಮನ್ನ - ನನಗೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಮಾಡಿ ಜೈಲಿಗೆ ಹೋಗೋ ಅರ್ಹತೆ ಇಲ್ಲ - ಅಂತ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಾಡಿದ್ದೆ. ನೀವು ಬೇರೆಯವರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಕರೇನ ನನಗೂ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಅಂತ ತಿಳಿಬಾರ್ಡ್ - ಅಂತ ಕೇಳಿದ್ದೆ.'

ಗಾಂಧಿ ಸುಮ್ಮನೆ ಕೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.